

Сидоренко Н. В.

ФЕНОМЕН ПЕРЕОБРАЖЕННЯ В АНТРОПОЛОГІЧНОМУ ВЧЕННІ ПРО СЕРЦЕ Г. СКОВОРОДИ

У статті здійснюється спроба аналізу феномена переображення в аксіологічному аспекті вчення про серце Г. Сковороди. З'ясовується суть таких понять, як пізнання, віра, любов, сердечне очищення, духовне самовдосконалення, сродна праця, нерівна рівність тощо в контексті сквородинівських смислів.

Поринаючи в глибини сквородинівського вчення про серце, ми стикаємося з проблемою неможливості його однозначного тлумачення, а відтак і з необхідністю виокремлення кількох аспектів розуміння Г. Сковородою «серця» в його антропологічному вченні. По-перше, це розуміння серця як глибинної *людської сутності*, де мислитель робить подвійний наголос – на існуванні сутності та на її «відкритості» абсолютному буттю (на її безодні) (онтологічний та екзистенційний аспекти «серця»). І по-друге, як *шлях* до божественної досконалості через переображення в його аксіологічному аспекті. Висвітлення саме другого аспекту і є завданням теперішнього викладу. Для цього нам доведеться також торкнутися екзистенційного аспекту серця («старе» та «нове» серце як вияви серця-сутності у світі).

Але перш ніж узятися до зазначеного аналізу, нагадаємо, що ми серце-сутність, слідом за Сковородою, визначаємо як те власне людське, яке є певною нейтральною основою, що потенційно утримує в собі як нове, так і старе серце, не будучи разом із тим ні злим, ні добрим, ні Богом, ні дияволом, і назвали його в термінах Сковороди – просто «серцем». Відтак внутрішня сутність людини («иста», «существо», «ессенція») є певною єдністю протилежностей, зіткнення в одній точці протилежних полюсів, де здійснюється їх взаємоперехід [1, 236]. Відповідно серце потенційно містить у собі всі здатності, як божественні, так і диявольські [2, 86].

Нагадаємо також, що мислитель у розмислах про світобудову доходить до виокремлення в природі «двох натур» – видимої та невидимої. Якщо ми спробуємо інтерпретувати їх значення у філософії Сковороди, то опиняємось у проблематиці *сушого та буття*. Причому у Сковороди ця схема набуває тривимірного вигляду: *несуще, суще та буття*, де уся видима натура потрапляє у поле не-сушого й стосується винятково зов-

нішнього, тлінного, мінливого, матеріального світу, а невидима натура – *сушого («мира»*, на відміну від «міра» (не-сушого), як зве його Сковорода) [3]. Але подібний розподіл знаходимо у вченні Сковороди й у межах самого *сушого (невидимої натури)*. Адже не раз зустрічаємо наголос мислителя на смерті й подоланні не лише видимої натури, а й невидимої (зауважмо, при вічності останньої) [напр., 1, 200]. Саме тут і виникає потреба введення ще одного виміру – буття, до якого Сковорода здійснює прорив крізь невидиму природу.

Такий саме розподіл знаходимо й у сквородинівському вченні про серце.

Серце в осмисленні Сковороди теж постає перед нами у трьох вимірах: серце як фізичний орган – джерело життєдіяльності плоті (видима натура, не-суще), як джерело душевно-духовних станів (невидима натура, суще) («старе» та «нове» серце у слововжитку Сковороди), і як глибинна людська сутність, безодня якої «відкрита» абсолютному (буття). Відповідно й у сфері серця під «сущим» ми можемо розуміти всю ту невидиму природу, яка підвладна смерті – «старе» серце, і навіть якоюсь мірою й «нове» серце, зважаючи на сказане вище. «Буттям» же є те серце, до якого Сковорода здійснює прорив крізь *суще*, як зазначає мислитель, «глубокое же сердце и одному только богу познаваемое не иное что есть, как... истое существо, и сущая иста, и самая ессенция» [1, 173].

Тож в екзистенційному вимірі людська сутність (серце) виявляє себе як «старе» серце та як «нове» серце. «Старе» серце – смертне, афективне, сповнене пристрастями та земними бажаннями. Поле його діяльності – матеріальний світ речей. Воно сповнене зла, оскільки оселяється і панує в ньому злий дух. «Нове» серце – божественне, вічне – оселя Бога. «Старе» серце потрібно здолати для народження «нового», проте

воно настільки ж необхідне, як і останнє, й утворює з ним нерозривну єдність задля уможливлення вдосконалення людини.

Саме в контексті «старого» та «нового» серця ми стикаємося з феноменом переображення. Адже «смерть» суцього потрібно розуміти не буквально, а в смислі переображення – переходу з одного стану в інший, що не суперечить вічності невидимої натури. Мислитель прямо нам говорить про те, що «душа моя в духа, а дух в серце мое преобразился» [1, 276], що підтверджує здійснення мислителем зазначеного прориву у сферу буття.

Чи означає для Сковороди таке переображення фізичну смерть? І так, і ні. З одного боку, дійсне звільнення від уречевленого, матеріального світу ми отримуємо після фізичної смерті, а з іншого – це смерть «старої», недосконалої людини («старого» серця), яка настає в момент її переображення в «нову», духовну, істинну людину («нове» серце). До того ж переображення тут Сковорода розуміє як народження «нової», істинної людини від Бога, духа від Святого Духа [2, 66]. Тим самим життя змінює свій вектор, як це точно зауважив С. Б. Кримський [4, 42, 47], з усталеного «народження – смерть» на «смерть – народження». Тобто переображення старого серця й народження нового відбувається тоді, коли Бог оселяється в серці своєю іпостасю: Христом, Словом, Святим Духом. Сповнене любов'ю, людське серце зливається з Божественним, а воля розчиняється у волі Бога: «Ветха же, ищезая, помалу-малу преобразуется в новую волю и в новое сердце взаимно: “Ищезе сердце мое и плоть моя”. “Боже сердца моего!” Сиесть: сердце мое в тебе, ты же взаимно в сердце мнѣ преобразился» [2, 95].

Думки ж (розум) унаслідок переображення дістають можливість проникнути у таїни істинного буття, адже з новим серцем людина долучається до божественної істини: переобразившись в істинну людину, вона починає чути голос Бога [1, 182].

Втім, повернімося до питання можливості присутності у серці водночас божественного і диявольського начала, про джерело в людині зла та добра. Ідея двоїстості серця пов'язана у Сковороди, здається, з думкою про певну еволюцію людського роду як такого. З його слів можна зрозуміти, що попереднім до людського етапом розвитку був певний звіриний та скотський стан. І лише «со временем» Бог лишає на

серці відбиток Божої Премудрості, тим самим перетворюючи нас на людей: «Родимся мы все без нея (Премудрости Божой. – Н. С.) ...От нея одной зависит особенный в создании рода человеческого промысл. Она-то есть прекраснѣйшее лицо божіе, которым он со временем, напечатуюсь на души нашей*, дѣлает нас из диких и безобразных монстров, или уродов, человеками, ...незловыми, воздержными, великодушными и справедливыми» [1, 147].

Тож наявність звіриною первня є причиною того, що в наше серце вселяється злий дух (аспід, Сатана). Сковорода навіть говорить про цілі «гарнизони і нѣсколько эскадронов бѣсовских» [1, 351] у серці. А відбиток Божої Премудрості на серці, поставлений Богом, – причина оселення в серці доброго духа (Христа). Читаємо у Сковороди: «Каждый же человек состоит из двоих, противостоящих себѣ и борющихся начал, или естеств: из горняго и подлаго, сирѣчь из вѣчности и тлѣнія. Посему в каждом живут два демона или ангелы, сирѣчь вѣстники и посланники своих царей: ангел благий и злый...» [1, 296].

Але сам по собі цей відбиток ще не забезпечує чистосердя, божественної чистоти й безгрішності. Наголошується на необхідності вселення Божої Премудрості у серце, тобто переображення, що передбачає наступний рівень еволюції. Для цього людині потрібно свої зусилля спрямувати на те, щоб *знайти* в собі той відбиток, залишений Богом на нашому серці [2, 137], і *полюбити* його. Тоді ця Премудрість Божа вселяється у серце**, що означає його переображення, народження нового Адама, істинної людини, нового серця [1, 147–148].

Таке трактування прояснює й думку Сковороди про сродність праці й нерівну рівність. Адже якщо розглядати серце саме по собі як таке, в якому потенційно закладено необмежені здатності людини – від диявольських до божественних (як у зерні потенційно міститься ціле дерево), то, відповідно, кожна окрема людина має в цьому житті свою неповторну комбінацію актуалізованих здатностей і перебуває на тому чи іншому рівні саморозвитку. Всі люди таким чином утворюють певну нерівну рівність. Кожне окреме серце тією чи тією мірою «відкрите», або має більше чи менше «місце» для Бога, тобто для Божественної благодаті (Премудрості Божої), яка випромінюється для всіх однаково, але «наповнює» кожне серце по-різному. Відтак серце

* А трохи далі в тексті мислитель підкреслює, що саме на серці [1, 148].

** Як, до речі, і любов до звіриною первня є умовою вселення у серце злого духа.

у вченні Сковороди є органом для сприйняття Премудрості Божої.

Так само витлумачити можемо і поняття сродності: людина повинна займатися саме тією справою, яка відповідає теперішній комбінації її актуалізованих здатностей. Саме тоді вона, по-перше, зможе реалізувати себе, давши суспільству найбільшу користь, і, по-друге, відчуватиме повне внутрішнє задоволення і спокій – щастя.

Звернімо особливу увагу на думку Сковороди про те, що народжується людина без Божої Премудрості, але *для* неї [1, 147]. Тобто людина народжується, щоб утілити в собі Божу Премудрість, щоб здійснити її в собі й тим самим бути своєрідним провідником Премудрості Божої на землю. Тож можемо говорити і про призначення людини, сенс її існування на землі. Коротко означимо це як трансформацію зла у добро. По-перше, йдеться про серце як джерело, яке випромінює благість, світло, добро, про що часто зазначається у Сковороди [напр., 1, 156]. У цьому разі людина виступає, по суті, зброєю в Божих руках – провідником істини, світла й добра на землі. Відтак завдання людини – стати придатною для того, щоб Бог міг здійснювати/втілювати через нас Свою волю.

Однак Сковорода не перетворює людину на простий засіб, не здатний на самостійну волювудію. Він зазначає інший аспект призначення людини (це по-друге): її здатність приймати («переживувати», «перетравлювати») зло, перетворюючи його на добро: «Приємли и обращай все во благо. Да будет душа твоя желудком птиц, кои пѣсок, черепашины и камушки обращают себѣ варением крѣпкого своего внутренняго жара в питательныи свои соки» [2, 107]. Тобто, суть лишається тією самою – трансформація зла у добро, але якщо в першому випадку полем діяльності виступав зовнішній світ, то у другому ми переносимось у внутрішній: трансформація відбувається в самому серці. Приймаючи в себе темряву, ми перетворюємо її на світло і, як його джерело, освітлюємо все навкруги. І якщо у першому випадку людина виступає лише пасивним провідником Божої волі, то у другому вона вже є самостійним активним суб'єктом дії, реалізовувачем власної волі, в чому ми можемо побачити черговий прояв активності серця-сутності.

Наведені вище думки спонукають нас до хибного припущення, що людина у філософії Сковороди виступає пасивним засобом у руках духовних сил – чи то добрих, чи то злих, не здатною реально впливати на власну долю й перебіг подій у зовнішньому світі. Боротьба між собою

двох зовнішніх сил – добра та зла – звісно, ведеться («два сердца: ангельское и сатанское, борющаяся между собою» [2, 60]), але вирішальним чинником, як ми вже наголошували, є людська воля як вирішальна здатність серця. Хоча Сковорода і наголошує на наявності в людині двох волей: людської (плотська, адська, зла) та Божої, і на необхідності розчинення своєї волі – в Божій, та частіше він звертається до здатності любити, наділяючи її правом вибору. Саме через цю здатність людина стає причетною до добра чи зла, самостійно вирішуючи, кого випустити до свого серця – Бога чи Диявола: «Во что кто влюбился, в то преобразился» [1, 154]. Відтак маємо підстави для ототожнення у вченні Сковороди волі та любові. До того ж Сковорода на запитання: «Кто убо может сотворити путь во блаженный оный исход?» відповідає: «Всяк, аще кто восхошет; хошет же возлюбивший бога» [2, 95].

Здатність здійснювати самостійний вибір є тим моментом свободи, без якого неможливим було б удосконалення. Відповідно, якщо людина залюблена у плотський, матеріальний світ («суетную ложь и лживую гибель тѣни челоуѣчя» [1, 292]), в серці її оселяється злий дух, який керує її вчинками, підштовхуючи на зло. Таке серце Сковорода називає «старим», зіпсованим горіховим ядром, проїденим черв'яком, або безплідним зерном [1, 349]. Така людина приречена на загибель, адже зерно її не пустить нових паростків, не буде джерелом нового життя. Якщо ж людина закохана у Бога, відповідно, Бог вселяється у її серце. І серце її стає «новим», здоровим ядром горіха й здоровим зерном.

Тепер ми можемо частково відповісти і на запитання щодо свободи переображення – воно може відбутися винятково за умови людського бажання це здійснити. І в цьому моменті полягає значна відмінність сковородинівського вчення від біблійного. У Біблії Бог сам переображує серця, виступаючи ініціатором і гарантом цього процесу. Сковорода ж, навпаки, всю відповідальність за цей процес покладає на людську волю, на інтенцію її серця, проявлену в любові. Хоча мусимо зазначити, що сам процес переображення не зміг би відбутися без Божого втручання. Але для того, щоб розібратися, коли діє людська воля, а коли божественна, нам необхідно докладніше зупинитися на розгляді самого процесу переображення.

Ми вже говорили про те, що, згідно зі вченням Сковороди, людина лише тоді дістає можливість доторкнутися до божественної істини, коли внутрішнім зусиллям дасть «мѣсто в

сердце нашем... божію слову» [1, 174]. Необхідно бути боговдохновенним через Премудрість Божу, аби відкрилася нам таїна: «Если его благодать повьет на нас, тогда все нам простым и прямым покажется» [1, 174]. Тобто акцент зміщується з теоретичного розмірковування, якому Скворода не приділяє особливої уваги, на духовно-практичну (аксіологічну) сферу. Адже лише прорвавшись до цього буття, осягаєш його смисл. Сам же процес проривання не простий і передбачає виконання найголовнішої умови: щоб дістатися буття, ти мусиш *сам стати буттям* (звісно, тією мірою, якою це можливо: йдеться не про абсолютне буття), переобразитися у буття, скинувши з себе лузгу зовнішнього світу. Саме тоді людині відкривається істина, і питання про смисл буття кожен вирішує для себе в його особистісному досвіді одкровення.

Як ми вже наголошували, звільнення від зовнішнього світу пов'язане із концептами смерті (старої людини, старого серця) і народження (нової людини, нового серця). Звернімо увагу у вченні Сквороди на сам процес вмирання. Адже якщо переображення старої людини в нову відбувається як певний миттєвий акт у результаті смерті старої людини, причому цей процес відбувається з необхідністю, то щоб дійти до такого переображення-народження, треба пройти весь непростий *шлях* вмирання для зовнішнього світу. А цей процес передбачає духовне самовдосконалення особистості. Відтак, акцент зміщується у сферу духовно-практичного, де вчинок набуває особливого забарвлення. На відміну від духовно-теоретичної сфери, де чинити морально означає чинити розумно, в духовно-практичній сфері джерелом вчинку виступає серце (що означає чинити сердечно). Серце постає як певний засіб для досягнення божественної досконалості (мети існування людини на землі). Тож *яким чином* серце переображується, досягає божественної досконалості? Йдеться про якісну зміну самого серця й умов, за яких така зміна - переображення серця, народження нового серця (істинної людини) - стає можливою. І в цьому сенсі серце виступає шляхом. Адже ніяким іншим шляхом, за Сквородою, досягти переображення неможливо.

Але ж як можна говорити про «якісну зміну» сутності (по суті - незмінного)? Як про актуалізацію тих чи тих сил, здатностей серця, про що вже йшлося.

І в якому смислі говоримо про серце як про шлях? Чи не виступає тут серце суб'єктом і об'єктом дії водночас, будучи шляхом до самого себе? Так, виступає. Амбівалентність розуміння

шляху пов'язана з дуальністю самого серця - його видимої та невидимої природи, старого та нового стану. Шлях є подоланням цих сердечних станів вольовим зусиллям самого ж серця.

Перейдемо безпосередньо до самого процесу «вмирання», пов'язаного з необхідністю виконання певних умов, що передбачають відповідну активність, джерелом якої є серце. Спробуємо виокремити у текстах Сквороди моменти, пов'язані зі шляхом до переображення. Перша група рядів:

«распознав себе самага» -> «сыскать бога» -> «узнять бога» -> «слышать нетленный глас бога» -> «зделаешся містом богу» [1, 225, 208, 206, 207, 418 та ін.];

«знаніе самага себе в собі» -> «видініе начатков в сердць» -> «обрітеніе господа» -> «возмите от себе саміх участіе господа» [1, 211, 346].

Тож перша умова, з якою ми стикаємося на шляху до переображення, - це пізнання самого себе. Що це означає і яким чином стосується серця?

По-перше, в усіх цих рядах простежується рух думки до самої себе. Через пізнання самої себе людині відкривається божественна істина, яка, знову ж таки, закладена всередині себе, а пізнавши істину - переображуємось [1, 413].

Але що означає *пізнати*? Вочевидь, тут йдеться не про інтелектуальну, розсудкову активність. Адже Скворода неодноразово наголошує на марності, безсенсовності та згубності поверхового всезнайства, зокрема наукового знання: «Не разум от книг, но книги от разума родились» [1, 346]. Тож, ужившись у Сквородинівську логіку розмірковувань, джерело такої активності можна назвати «старим» розумом, який необхідно здолати. Джерелом же «нового» розуму є також серце. Більше того, Скворода наголошує на мисленні як невід'ємній здатності серця. У нас ще буде нагода розглянути це питання детальніше, а поки що зафіксуємо цей момент і спробуємо проінтерпретувати ситуацію пізнання таким чином. Серце не може пізнавати, воно *знає* істину. Але для того, щоб ця істина стала доступною нашій свідомості, аби керуватися нею у *видимому* світі, необхідна діяльність розуму, яка переводить це знання у зрозумілі для нашої видимої природи поняття. У цьому контексті Скворода вживає власну вербалізацію і називає цю активність «розжовуванням». Діяльність розсудка - це є «перше розжовування», а діяльність розуму - «друге»: «Вот как трудно прогизитись разуму нашему ко второму жванію! А тут-то все наше нещастіе» [1, 237].

Отже, говорячи про пізнання, ми розумітимемо діяльність розуму, який прояснює знання серця, тобто ідентифікує й пояснює різні стани серця (фізично вони виявляються як тепло, холод, комфорт, дискомфорт, тривога, «скука», «печаль» або «веселіє сердечное» тощо). Оскільки йдеться про переживання цих станів, їх чуттєву доступність, то назвемо це знання серця, проявлене в різних станах серця, *чуттєвими знаннями*.

По-друге, спробуємо зрозуміти, що означає пізнати *себе*. Звісно, йдеться не про пізнання плоті. До того ж у другому ряді дуже конкретно вказано: «начатки в сердце». Вочевидь, йдеться про людську сутність (исту). Тож, щоб пізнати себе, необхідно здійснити прорив у серце, в якому потенційно закладено божественне начало у вигляді відбитку Божої Премудрості - Закону Божого, Слова Божого. Відповідно, пізнання стосується саме цього Закону. Але ж яким чином можемо його пізнати, здійснити цей прорив?

Простежимо наступну групу рядів:

«открой же око віры» -> «увидишь в себѣ тожь силу божію, десницу божію, закон божій, глагол божій, слово божіе, царство и власть божію, тайную, невидимую» -> «узнав сына, узнаешь и отца его» [1, 182];

«раскрой же сердце твое» -> «для принятія віры» -> «для обнятія того человека...» (Господа) [1, 182, а також 180].

Тож що означає віра у сквородинівському розумінні? Зрозуміло, що йдеться не про побутову релігійність [напр., 1, 162, 152] й не про віру схоластів [щодо «праздных тонкостей» умоглядної віри див.: 1, 149].

Сковорода неодноразово повторює, що віра знає, око віри бачить («святину віра видит» [2, 33]), що лише віра бачить істинну людину, тінню якої всі ми є. Наголошує, що віра є око прозріливе істинної людини, серце чисте, уста відкриті; вона єдина бачить світло, що у темряві стихійній палає; бачить, любить і благовістить його [1, 316]. Але ми не знайдемо у текстах Сковороди ототожнення віри з серцем, оскільки і та, і те «знає». Віра - це те, *чим* здійснюється пізнання того, що знає серце. Дещо схоже на функцію розуму, але на вищому рівні: отже, віра нам потрібна, аби з її допомогою побачити істину, святину [1, 162]. Втім, щоби уможливити бачення «оком віри», в нас уже повинна актуалізуватися істинна людина, для чого необхідно цю людину пізнати [1, 162], причому вже за допомогою розуму, який, як вказано, усвідомлює знання серця. Тобто, напевне, ми можемо припустити, що віра - то є вдосконалений розум. Простежимо далі за думкою Сковороди: «А что

ж есть віра, естли не обличеніе или изясненіе сердцем понимаемой невидимой натуре?» [1, 354, а також 2, 44-45].

Отже, людині необхідно переступити через певні усталені в нашій свідомості норми або закони сприйняття зовнішнього (і внутрішнього) світу і прийняти як незаперечну істину те, чого вона не може перевірити на досвіді й логікою - розширити межі своєї свідомості [1, 137]. А за пункт відліку у такому «пізнанні» ми повинні брати не теоретичне припущення, а чуттєвими знаннями нашого серця: відчуті певний стан нашого серця або прийняти певну інформацію і повірити в них. Але щоби спромогтися відчуті ці стани, людина мусить здійснити певний акт очищення свого серця.

З одного боку, це, на думку Сковороди, очищення від закоренілих гадок (мнень), які не дають свідомості розширити свої межі. А з іншого - очищення від недоліків, «мірских» прив'язаностей (бруд серця - «несытость, неудовольствие»: «зависть, вожделение, скука, ропот, тоска, страх, горесть, раскаяние и т. д.» [1, 347]).

Простежимо це у наступних рядах:

«очищайте сердце» - «для того-то самага смягчить сердце и сокрушить трудно. Закоренілоє мнініє походить на младенца, возрасшаго во исполина» -> «новый дух вдруг, как молнія, облистать сердце может» [1, 178, також 368, 347].

Але яким чином ми можемо очистити серце?

«Очиститися сердцем от лукавствій и всіх прежних моих началородных заблуждений и слепоты» можна, «аше віруеши от всего сердца твоего во нетліннаго чоловіка Христа Иисуса» [1, 316, також 179].

«Кто чистыми розмышлениями в истині очистил свой разум...» [1, 346];

«...царский врачевный дом есть святійшая библия. ... В сем одном домі можеш сыскать врачевство для искорененія сердца твоего ядовитых и мучительных непріятелей» - «собственные твои мнінія, воцарившіеся в сердці твоём и всеминутно оноє мучащій» [1, 345, також 188].

Отже, очистити серце ми можемо вірою та через Біблію. З вірою, здається, розібралися, нез'ясованим лишилось питання Біблії, адже варіант із розсудковим, поверховим осмисленням, буквальним сприйняттям Сковорода відкидає. Мислитель натомість пропонує спочатку «вдруге розжувати», скинувши лузгу зовнішнього, а далі - знову перенестися в практичну сферу реального досвіду, переживання. Мало пізнавати Біблійні істини, вірити у Бога. Необхідно жити згідно з цими законами, а саме ви-

конувати 10 Біблійних заповідей, втілювати їх у власному житті, а відтак жити за законами Премудрості Божої, реально втілити у своєму житті ідеал софійності, шлях і образ Ісуса Христа, через якого, за Сковородою, тільки й можливе переображення, а, відповідно, іпостась Христа проявлена в світі завдяки Премудрості Божій. Адже у вченні Сковороди Премудрість Божа постає в образі Ісуса Христа.

Тож перед нами духовно-практична площина. Порівняймо:

«справся ж сам с собою» -> «узнай себе» -> «внемли себе» -> «послушай господа свого» [1, 418]

з двома першими групами рядів. І там, і тут бачимо наявність певної активної дії з боку суб'єкта: «справся», «открой», «зділаєшся містом богу», «возмите от себе саміх участіе господа». Тож ідеться про певну якісну зміну суб'єкта. Показовою тут є така думка Сковороди: «...узнять себе и зділать порядок в сердце своем» [1, 351].

Ми вже зазначали про значущість людської волі; адже зрозуміло, що людина повинна здійснити вольовий акт, певне зусилля для вдосконалення й переображення. Але ж як у такому разі бути із сквородинівським «нужное нетрудное, и трудная ненужность»? Адже вищезазначені дії стосуються божественного, а отже «нужные» і повинні бути «нетрудными».

Прослідкуймо далі:

«сего-то человека, если кто уразумил» -> «тот и возлюбил» -> «и сам взаимно любезным зділался» -> «и едино с ним есть» [1, 191];

«кто-де прозрл во водах своая тліни красоту свою» -> «в самого себе и в самую свою точку влюбится» -> «жжется, ражжигаясь угліем любви» -> «весь, аки лед, истаяв от самолюбнаго пламя» -> «преображается во источник» [1, 154];

«начинаеш ли познавать истину» -> «люби ж ея» -> «и поступай по ней» [1, 239].

Виявляється, найголовнішим на цьому шляху до переображення, сполучною ланкою усіх скомпонованих нами рядів є любов. Саме вона визначає, на який бік - добра чи зла, Бога чи Диявола - ми пристаємо. Але звернімо увагу: вона стоїть лише на другому місці, після пізнання. Чи не применшує це її значущості? Вочевидь, ні, адже саме по собі пізнання без любові, як ми пересвідчилися, не веде до переображення серця. Але, разом із тим, визначальним фактором

для любові є такі пізнання. Річ у тім, що аби полюбити, необхідно знати, що любити, як говорить Сковорода - розуміти, адже як можеш любити те, смак чого ти не відчував [1, 250]: «Не любит сердце, не видя красоты» [1, 154]. З одного боку, можемо розцінювати це як єдність розуму та серця, що забезпечує цілісність внутрішньої сутності людини, а з іншого, сам собою напрашується висновок про залежність любові, її обмеженість і обумовленість пізнанням, про неможливість переживання людиною любові як такої, а лише любові *до...* Тобто любов виходить завжди опредмеченою. Напевне, це розмірковування є слухним лише стосовно людської сфери, але Сковорода на цьому не зупиняється. Він говорить про любов як про певну вогняну субстанцію, яка є містком між людиною та Богом. Відтак джерелом любові є не людина; любов існує сама по собі, маючи метафізичне підґрунтя. Тож знову бачимо певну дуальність: любов людська та любов божественна. Якщо в людині вона актуалізується швидше через людську волю, то у божественній вона є Бог. Як говорить Сковорода, любов є «вічним союзом между богом и человеком. Она огонь есть невидимый, которым сердце разпалается к божію слову или волі, а посему и сама она есть бог» [1, 152].

Але даремно було б сподіватися, що людина за земного життя здатна втілити у собі або пропустити крізь себе усю повноту божественної любові. Вона б просто «згоріла» (за термінологією самого Сковороди). Саме тому ми говоримо про певні обмеження любові у світі людей пізнанням (ідеться про опредметнення любові). Та не забуваймо, що це не інтелектуальне пізнання у звичному для нас розумінні, а чуттєзнання, яке розум вже потім пояснює у зрозумілих для нашої свідомості поняттях. Зупинимось докладніше на висвітленні цього питання.

У понятті чуттєзнання проявляється особливість думки Сковороди, в основному ґрунтованої на Біблійних істинах. До основних здатностей серця, широко вживаних у Біблії, він додає ще здатність схоплювати істину, але відмінну від розуму, якому в Біблії відведено роль схоплювача істини, здатність, яку ми назвали чуттєзнанням.

Варто зазначити, що для Сковороди не стоїть проблема протиставлення серця та розуму*, яка набула актуальності в наш час, - вони утворюють у його вченні нерозривну взаємодоповнювальну єдність; збігаючись у своїй сутності, вони

* Про вільновживаність Сковородою лексем «серце» та «ум» (аж до їх взаємозаміщення) див., напр., [1, 287, 280, 316, 422].

різняється у своїх виявах. Людська сутність (серце) є цілісною у своїй простоті. До того ж здатність мислити виконує роль «утримувача», завдяки якому серце «все объемлет и содержит» [1, 168], що спонукає розуміти думки (мислення) у вченні Сковороди як певний інструмент серця-сутності*, без якого вона не могла б здійснити свого існування. До того ж наголос мислителя саме на серці в розумінні людської сутності зумовлений досвідом життя, переживання, відчуттів самого Сковороди: відсутність строго вивіреної логіки його вчинків, ставлення до людей, нових знайомств [2, 472], передчуття певних подій (напр., морової виразки у Києві [2, 462–463]), непередбачуваність і спонтанність маршруту його мандрів [2, 473], – все це переконує, що керувався він не розумовими підставами**, а певним чуттям, посилаючись на дух, який йому підказував чинити так чи інакше, і який він називав Мінервою [2, 454] (не забуваймо, що Мінервою Сковорода називав Премудрість Божу, зокрема у пісні «Разговор о Премудрости»).

Це чуття ми і можемо вважати чуттєзнанням***, джерелом якого був голос Бога, який, своєю чергою, міг бути сприйнятий через Премудрість Божу саме серцем, здатним переживати божественний стан любові – джерело усіх станів, рушій у внутрішньому світі людини; «любов объемлет сердцем» [2, 33]. Отже, серце як єдиний репрезентант чуттєвої та інтелектуальної єдності в людині й виступає у Сковороди центральним моментом, першоджерелом, підставою її існування й усіх її життєвих виявів.

Залишилося з'ясувати, яким чином людина може долучитися до цієї божественної любові. Сковорода відповідає: віддачею, жертвою. Зга-

даймо вже згадуване «взяти від себе частину Господу», або «бути місцем для Бога», що означає повну віддачу себе, жертву своєї волі в ім'я божественної. Це є найвища жертва й кінцевий етап вдосконалення – злиття з Богом, що слідує, вочевидь, за всім процесом еволюції, який передбачає не одне «переображення» і «народження нового серця».

Відтак уся сила морального закону, сила всіх десяти заповідей вміщена в любові. Необхідно просто любити ближнього, любити Бога і намагатися розвивати в собі це почуття, максимального наближуючи його до божественної любові.

У творах Сковороди цей шлях найліпше втілено в образі Благодарного Еродія. Він найдужче наблизився до Бога, оскільки сенс свого життя вбачав у даруванні блага усім та усьому. Та не забуваймо: аби *дарувати* благо, необхідно його *мати*, тобто потрібно мати блага серце. І ми знову повертаємося до необхідності очищення свого серця.

Тож тепер можемо відповісти і на запитання щодо значення людської та Божої волі у процесі переображення. Ми переконалися, що без втручання Божого переображення не відбудеться, адже нам не вдасться побачити нову людину: «И если подунул на твое сердце дух божий, тогда должен ты теперь усмотреть то, чего ты от рождения не видал» [1, 175]. Але тим більш цей процес не відбудеться без людської волі, адже Дух Божий просто так не «подуне»: необхідне зусилля людської волі, віри та любові, – невід'ємних здатностей людського серця. І таке «вбачання»-пізнання лише за таких умов призводить до актуалізації-народження в серці істинної людини, переображення старого серця у нове.

1. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т.– К.: АН УРСР Інститут філософії, 1973.– Т. 1.
2. Там само.– Т. 2.
3. На цьому розподілі Сковорода вибудовує свою антитетику, на чому, як на характерній рисі сквородинівського філософування, наголошували такі дослідники, як

- Д. Чижевський (*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди.– Варшава: Праці Укр. наук. ін-ту, 1934.– 220 с.), Л. Ушкалов (*Ушкалов Л. В., Марченко О. В.* Нариси з філософії Григорія Сковороди.– Х.: Основа, 1993.– 152 с.).
4. Див.: *Кримський С.* Феномен мудрості у творчості Григорія Сковороди // Вісник НАН України.– 2002.– № 12.

* Про розуміння Сковородою думок та серця в їх взаємозалежності див. докладніше: [1, 433, 296, 174, 168].

** Причиною цього є зовсім не брак знань чи недостатній рівень освіти, адже В. Ерн називає Сковороду «бути можетъ, образованнѣйшим русскимъ челоѣкомъ XVIII столѣтїя» (*Эрн В.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение.– М.: Путь, 1912.– С. 24), а також не просте наслідування традиції, згідно з якою майже до XVII ст. вважалося, що серце, а не мозок було органом мислення.

*** Вживання лексеми чуттєзнання дає змогу зробити подвійний акцент: на чутті та на знанні, тобто певним чином об'єднує чуттєву та інтелектуальну інтуїцію. В такій інтерпретації є особливість учення Сковороди, хоча мислитель і не виходить за межі християнської традиції.

Natalia Sydorenko

**THE PHENOMENA OF THE TRANSFORMATION IN THE HRYGORIY
SKOVORODA'S ANTHROPOLOGICAL DOCTRINE ABOUT THE HEART**

The article is an effort to analyse the phenomena of the transformation in the axiological aspect of the Hr. Skovoroda's doctrine about the heart. It is clarifying the essence of such concepts as: cognition, faith, love, heart's cleaning, spiritual selfperfecting, non-equal equality, etc. in the context of the Skovoroda's senses.